

1. Методологія та історія педагогіки

**ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В УЧИЛИЩАХ
МОРСЬКОГО ПРОФІЛЮ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
В ХІХ СТОЛІТТІ В НАУКОВІЙ
СПАДЩИНІ М.ЛАЗАРЄВА (1788 – 1851)**

Щербина В.Ю., кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету

У статті розглядаються питання військово-патріотичного виховання курсантів в училищах морського профілю на Півдні України в ХІХ столітті, аналізуються методичні поради вченого щодо виховання любові до служби на благо Батьківщини, досліджуються приклади виховної роботи з курсантами та офіцерами-вихователями, вивчається роль адмірала М.Лазарева у становленні системи освітньо-виховних закладів морського профілю.

Ключові слова: М. Лазарев, «Школа Лазарева», військово-патріотичне виховання, форми, методи і засоби виховання, проблеми викладання, морські училища, флот.

Щербина В.Ю.

**ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В УЧИЛИЩАХ
МОРСКОГО ПРОФИЛЯ ЮГА УКРАИНЫ В ХІХ ВЕКЕ В
НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ М.ЛАЗАРЕВА (1788 – 1851)**

В статье рассматриваются вопросы военно-патриотического воспитания курсантов в училищах морского профиля на Юге Украины в ХІХ столетии, анализируются методические советы ученого по воспитанию любви к службе на благо Родины, исследуются примеры воспитательной работы с курсантами и офицерами-воспитателями, изучается роль адмирала М.Лазарева в становлении системы образовательно-воспитательных заведений морского профиля.

Ключевые слова: М. Лазарев, «Школа Лазарева», военно-патриотическое воспитание, формы, методы и средства воспитания, проблемы преподавания, морские училища, флот.

**MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION IN COLLEGE MARINE
PROFILE OF THE SOUTH OF UKRAINE IN THE XIX CENTURY IN
THE SCIENTIFIC HERITAGE BY M.LAZAREV (1788 - 1851)**

The article deals with the military-patriotic education of students in maritime schools in the South of Ukraine in the XIX century, analyzed methodological advice on the scientific education of loving service for the good of the motherland, we study examples of educational work with cadets and officers, educators, examines the role of Admiral M.Lazarev in the development of educational systems and educational institutions marine profile thoroughly traced the character of the influence of the personal qualities and experience of the commander on the young students.

Keywords: M. Lazarev, "School of Lazarev," military-patriotic education, forms, methods and means of education, problems of teaching, sea school, navy.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Формування патріотизму у молодого покоління – надважливе завдання сучасної освітньої системи. У зміцненні патріотичних почуттів велику роль відіграє героїко-патріотичне виховання, покликане формувати бойовий, морально-психологічний дух, спонукати до фізичного вдосконалення громадянина-патріота, виробляти глибоке розуміння громадського обов'язку, готовність у будь-який час стати на захист своєї Батьківщини, оволодівати військовими і військово-технічними знаннями, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії народу.

На сучасному етапі боротьби із зовнішнім агресором Україна прагне налагодити тісні зв'язки з впливовими країнами в Європейському Союзі і США через військово-технічне співробітництво та проведення спільних навчань і маневрів. В Україні почалось відродження української армії і флоту відповідно до європейських стандартів та умов вступу до євроатлантичних структур колективної безпеки. Щоправда, відродження боєздатності неможливе без патріотично налаштованої молоді, котра здатна у будь-який момент стати на захист кордонів. Виховання патріотизму – досить складний процес, що повинен базуватися на героїчних сторінках минулого, вивчення яких – один з напрямів

педагогічної науки. Останнім часом постала необхідність дослідження історичного досвіду підготовки спеціалістів для армії та флоту.

За останні 1,5 роки на державному рівні все частіше підносяться питання про відродження України як морської держави. До цього спонукають історичні традиції та економічні можливості країни. У 2014 – 2015 рр. було розпочато відновлення українського флоту та створення ефективної системи морської освіти. Останнє неможливо здійснити без урахування досвіду роботи навчальних закладів морського профілю, котрі діяли в Україні в ХІХ ст. Одним із фундаторів, котрі заклали основу військово-патріотичного виховання в закладах морського профілю, був М.Лазарев – флотоводець і мореплавець, адмірал, кавалер ордена Святого Георгія ІV класу за вислугу, командувач Чорноморським флотом. Методика виховання М. Лазарева була провідною у закладах морського профілю Півдня України ХІХ століття.

Мета статті – проаналізувати специфіку військово-патріотичного виховання курсантів училищ морського профілю за методикою М.Лазарева задля використання досвіду у сучасному навчально-виховному процесі.

Виклад основного матеріалу. Військово-патріотичне виховання сучасної молоді неможливе без врахування героїчних сторінок попередніх років. Однією з таких сторінок є історія Чорноморського флоту, що був заснований в 1783 році за указом імператриці Катерини ІІ. Управляло флотом Чорноморське адміралтейство, що знаходилося в Херсоні. Вперше навчальні заклади з підготовки спеціалістів для морського флоту в Україні згадуються у працях Є.Зябловського [6]. Він говорить про існування Чорноморських морських училищ, датуючи їх створення, спираючись на положення або укази про відкриття того чи іншого навчального закладу підписані імператором. Згодом до цієї проблеми звертався А.Скальковський у дослідженні «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края», описавши структуру системи підготовки спеціалістів для флоту першої третини ХІХ століття. У роботі наведені статистичні дані про кількість слухачів училищ, їх організацію і т.д. [2, с.22].

У ХХ столітті продовжилися дослідження існування як Чорноморського флоту загалом, так і окремих морських училищ зокрема. Серед науковців варто відзначити Д.Афанасьєва, К.Нікульченкова, А.Соловйова та ін. Специфіку навчально-виховного процесу у морських училищах в ХІХ столітті продовжують вивчати і у ХХІ столітті. Зокрема, А.Черноусов, О.Чорний. тощо. Професійна діяльність, подвиги та методика викладання М.Лазарева була об'єктом досліджень Д.Завалішина, Г.Кублицького, М.Ляліної, С.Узіна та ін. Однак, вивчення спадку М.Лазарева було б неповним без аналізу власне військово-патріотичного виховання у педагогічному процесі в морських училищах ХІХ століття – періоду буремного освоєння морів та океанів, а також військової доблесті та незламного патріотизму.

На Херсонщині у ХІХ столітті діяли наступні заклади морського профілю: Херсонське училище торговельного мореплавання, Херсонське морехідне училище далекого плавання, Олешківська двокласна морехідна школа, Голопристанська двокласна морехідна школа й Бериславська двокласна морехідна школа.

Флагманом морської освіти не тільки Херсонщини, а й загалом Півдня України ХІХ століття було Херсонське училище торговельного мореплавання. Одним з перших дослідників освітньо-виховного процесу у даному навчальному закладі був Г.Кублицький [7]. Автор зосереджує увагу на питаннях становлення і розвитку зазначеного закладу, його діяльності в умовах недостатнього фінансування і відсутності кваліфікованих викладачів. Першому в Україні морському закладу випала доля зміцнити й оновити флот. Уже до кінця ХІХ століття вихованці Херсонського училища повністю замінили на Чорномор'ї іноземних штурманів і шкіперів. Окрім власне навчальної діяльності, на провідних ролях в училищі було виховання майбутніх моряків [6]. Цим займалися офіцери-вихователі.

Найвизначніших успіхів у підготовці таких викладачів досяг на Півдні України в ХІХ столітті командувач Чорноморського флоту адмірал М.Лазарєв. У літературі давно вже прийнято говорити про «школу Лазарева» [23], коли

Йдеться про проблему виховання і навчання моряків середини ХІХ століття. Створена М.Лазаревим система навчання і виховання стала синтезом передових тогочасних поглядів і англійської школи. Починаючи службу волонтером на англійському флоті, М.Лазарєв перейняв англійську систему навчання і виховання особового складу. Узагальнивши педагогічні прийоми своїх попередників, а також багато запозичивши з російської та англійської систем виховання, М.Лазарєв виробив свою систему, що дозволила впевнено і у відносно короткий термін готувати матросів до виконання завдань. Адмірал М.Лазарєв створив таку систему на Чорноморському флоті на принципово новій на той час основі. Цією основою стали змагання. Це стосувалося як окремих людей, так і цілих екіпажів і з'єднань в цілому. Зрештою, М.Лазарєв завжди порівнював Чорноморський флот з флотом провідної морської держави – Англії. Характерно, що М.Лазарєв практично ніколи не порівнював Чорноморський флот з іншими флотами Росії, бо був дуже низької думки про них. Однак, проведені М.Лазаревим на Чорноморському флоті перетворення були б неможливі, якби не було людей, здатних їх проводити. За влучним висловом учня М.Лазарєва, згодом Морського міністра, І. Шестакова: «Не в кораблях и адмиралтействах было главное и труднейшее дело. В величественные массы, в затейливые механизмы нужно было вдунуть дыхание жизни, провести в них электрический ток, одарить их силой мысли, духом ревности. Предстояло создать людей...» [18, с.42]. І такі люди були ним створені. Ніяка школа не може існувати, якщо вона не має ідейної опори, на якій ґрунтується її суспільне значення, а отже, зміст і метод, обумовлені цією основною ідеєю. Витоки створення лазарєвської методики лежать в характері і особистісних якостях самого М.Лазарєва. Кожен керівник, що має навчати і виховувати підлеглих, завжди будує свою діяльність виходячи зі свого досвіду, знань і особистісних якостей. Для ясного розуміння суті вимог М.Лазарєва до підлеглих і того ідеалу офіцера, до створення якого він прагнув, необхідно розглянути ті якості особистості, якими володів сам адмірал. Дослідник педагогічного методу М.Лазарєва історик А.Черноусов, переконував, що,

направляючи всю свою діяльність на благо Вітчизни, адмірал вимагав того ж і від своїх соратників і підлеглих. М.Лазарев вимагав від своїх офіцерів моральної висоти, про яку миколаївський командний склад у своїй масі ніколи і не думав [23, с.104]. Сучасник М.Лазарева А.Хріпков головною рисою характеру адмірала називав різку самостійність: «Не существовало никакой власти на земле, которая могла бы поколебать его личные убеждения и заставить его отказаться от цели им раз для себя определенной. Эти-то душевные качества, постоянно направленные к общественной пользе, любовь к службе и высокое понятие о ее значении, доставили Лазареву исключительное, слепое доверие всех подчиненных и привязали к нему сердца многих, окружавших его» [22, с.473]. Головними якостями, необхідними офіцеру, М.Лазарев вважав любов до служби на користь Батьківщини і професіоналізм. Для командира корабля і те й інше виражалось у змісті корабля та підготовці екіпажу. Сам М.Лазарев, будучи командиром різних кораблів, завжди був прикладом іншим командирам. Один з його товаришів по службі згадував: «Судно, находившееся под командой Михаила Петровича, не было для него временным и случайным жилищем, а нечто, составляющее его самого, подобно тому как телом обладает душа [3, с.63]. Зворотною стороною такого ставлення була вимога повного підпорядкування особистих інтересів офіцера інтересам служби, що не завжди знаходило розуміння у офіцерів, особливо старших. М.Лазарев, сам ведучи аскетичний спосіб життя, віддаючи всього себе службі, того ж вимагав і від своїх учнів і соратників. А вони, в свою чергу, зайнявши високі пости, продовжували вимагати те ж саме від своїх підлеглих. Біограф М.Лазарева С.Узін зауважував, що однією з основоположних складових вигляду морського офіцера для М.Лазарева була моральна чистота [20, с.15]. Це був один з критеріїв підбору підлеглих і соратників, що дозволило придушити корупцію на флоті і виховати нове покоління офіцерів. Характерною рисою адмірала М.Лазарева було дуже дбайливе і скрупульозне ставлення до державних коштів. Адмірал не допускав нетямущої витрати жодної копійки державних коштів. У тому числі він не дозволяв витратити

державні кошти і на власні потреби. Цього ж він вимагав і від усіх своїх підлеглих. Дослідниця М.Ляліна писала, що підбір і виховання соратників М.Лазарєв почав ще під час навколосвітніх подорожей. Він відбирав найбільш грамотних і люблячих службу офіцерів, навчав, виховував, перекладав услід за собою з корабля на корабель і підвищував в чинах і званнях [10, с.56]. Так, П. Нахімов служив з М.Лазарєвим, починаючи з подорожі на «крейсер», В.Корнілов і В. Істомін зі служби на «Азові». Зрештою, ці офіцери, перейнявши ідею і методику М.Лазарєва, самі стали навчати і виховувати підлеглих, тим самим розвиваючи школу М.Лазарєва далі. М.Лазарєв проводив відбір людей за принципом професійної придатності (пріоритетним були талант і здібності), а потім намагався прищепити їм необхідне відношення до служби і погляди на життя. Наприклад, В. Корнілов з випуску з Морського корпусу в 1823 році потрапив у розряд світських молодих людей і сильно захопився столичним життям. За клопотанням батька він потрапив на корабель «Азов» під командуванням М.Лазарєва. Ця обставина вчинила перелом в характері В.Корнілова і послужило підставою його подальшої кар'єри. М.Лазарєву не сподобалося легковажне і недбале ставлення молодого офіцера до служби, постійне читання французьких романів. Але М.Лазарєв зауважив обдарованість молодого мічмана і вирішив перевиховати його, піддаючи строгим стягненням за найменший недогляд. Коли В.Корнілов став просити про переведення на інший корабель, М.Лазарєв викликав його до себе для бесіди. На жаль, зміст бесіди не зберігся ні в документах, ні спогадах товаришів по службі, але після цієї бесіди В.Корнілов покидав всі свої французькі романи за борт і взявся за вивчення технічної і морської літератури з капітанської бібліотеки. Скоро погляди, звички і рівень підготовки молодого мічмана кардинально змінилися [10, с.59]. Непідконтрольних М.Лазарєв призначав у підпорядкування командирам, що відрізнялися винятковою строгістю і вимогливістю. М.Лазарєв вважав, що «гораздо приятнее видеть подвижных и активных офицеров, полных мужества и энергии, нежели сидней философов, которые только что курят трубки с утра до вечера и рассуждают о пустяках, а ни на какое по

службе дело не способны» [13, с.70]. М.Лазарев був дуже низької думки про випускників Морського кадетського корпусу, очолюваного І.Крузенштерном, вважаючи, що його нововведення не прищеплюють вихованцям любов до моря та служби на благо Батьківщини і не дають необхідних практичних знань, а тільки породжують вільнодумство: «Надобно сказать, что из всех, сколько по сие время выпущено, не более двух нашлось таких, которые вышли порядочные офицеры, и потому только, что менее других занимались вовсе посторонними науками. Скажу и то, что из 15 таковых, с которыми имел я честь служить, добился я толку только из одного, а остальных принужден был сгонять с судов долой»[16, с.36]. Кожен офіцер, що прибуває на флот, відразу потрапляв у поле зору М.Лазарева та його оточення. Бойовий досвід і морська практика, одержані на малих кораблях, були незамінні для молодого офіцера. А далі, як згадував сучасник, «...если новый питомец возвращался живой из своей первой школы, он находил всегда себе место на одном из лучших судов флота – где мог продолжить, незаметным образом, свое служебное образование по части того образцового порядка, в каком надлежит содержать команду и суда военного флота...» [4, с.15]. М. Лазарев надавав відбору людей величезне значення, так як ефективність системи виховання залежала від особистісних якостей людей. Д.Афанасьєв писав, що головна виховна ідея М.Лазарева складалася у розвитку змагальності як між окремими людьми, так і кораблями і з'єднаннями. Для навчання і виховання молодих офіцерів М.Лазарев широко використовував шлюпочні змагання, вбачаючи в них засіб підвищення морського вишколу і зміцнення здоров'я. Це була чудова школа для молодих офіцерів, що змушувала їх вивчати всю різнобічність морської практики, що давала їм можливість купувати навик в управлінні шлюпкою. «Каждый из офицеров, командовавших шлюпкой, знал, что начальствующие, от адмирала до командира и старшего офицера его судна включительно, следят за ним и при малейшем упущении не замедлят сделать ему замечание. Это была замечательная в своем роде школа для молодых офицеров, заставлявшая их изучать всю разносторонность морской практики, давая им возможность

приобретать навык в осмотрительной наглядности при управлении шлюпкой и побуждая таким образом незаметно втягиваться в свою профессиональность, воодушевляться в то же время желанием заслужить личное одобрение командира своего судна и главного командира в отдаваемом им приказе; последнее в особенности считалось очень высокой и желанной наградой. После каждого судового ученья или катанья на шлюпках в кают-компаниях не было иного разговора, как только самые оживленные объяснения о мелочах исполнения и о всех замеченных неисправностях» [1, с.12].

Надалі ця змагальність переносилася на кораблі, командирами яких ставали офіцери. М.Лазарев вмів розвинути серед офіцерів свого флоту громадську думку в кращому сенсі цього слова. А.Черноусов, розкриваючи таємницю лазаревської школи, писав, що вона полягала у вмілій і тонкій грі на самолюбстві і честолюбстві офіцерів, у розвитку у молоді почуття обов'язку і патріотизму [23, с.89]. М.Лазарев намагався зробити так, щоб бойову практику отримували всі офіцери, навіть штабні. Виховуючи офіцерів, М.Лазарев часто застосовував нестандартні прийоми. Так, наприклад, після гонки в Кронштадті яхта «Оріанда» в найтяжких умовах прибула до Севастополя. По прибуттю до Миколаєва командир яхти І.Унковський був зустрінутий вкрай холодно. М.Лазарев докоряв йому в тому, що не привіз приз, втратив бушприт, чого, за його словами, не могло трапитися при хорошому управлінні яхтою. Тільки через кілька днів М.Лазарев став спілкуватися з ним, як і раніше. Пояснення настільки дивної поведінки І.Унковський дізнався через багато років від свого батька, якому М.Лазарев написав про це в листі, кажучи, що після такого виняткового плавання у всякого, не тільки молодого, командира може закрутитися голова, що треба відразу напоумити людину, інакше в ньому розвинеться згубна зарозумілість [8, с.456]. Одним з методів навчання і виховання командирів кораблів було надання командиру повної самостійності в питаннях навчання екіпажів, озброєння та змісту кораблів. Віддаючи це на розсуд командирів, М.Лазарев, тим не менш, жорстко питав за кінцевий результат. Знання та досвід здобувався командирами в морі. Практично всі

командири і старші офіцери кораблів високих рангів призначалися після певного часу служби на посаді командирів малих кораблів. М.Лазарєв розумів, що для офіцера гостро необхідно відчуття значущості виконаної роботи і почуття власної гідності. Серед коштів до піднесення офіцерського стану у власних очах він ввів традицію розбору дій товаришів по службі, навіть начальницьких, зрозуміло, поза службою. Служба велася дуже строго, і в її часи не терпілося жодних проявів вільнодумства. Виявляючи в деяких областях демократизм, М.Лазарєв, тим не менш, був дуже жорстким керівником. Уміло використовуючи весь комплекс заходів виховного впливу, він суворо карав за провини і тим більше злочини. Подяка від М.Лазарєва була вищою формою заохочення і цінувалася дуже високо.

Виховані М.Лазарєвим офіцери склали кістяк офіцерів-вихователів училищ морського профілю Півдня України. Багато з них неодноразово брали участь і у військових діях. Офіцери, що залишилися в живих, стали згодом адміралами і зайняли ключові посади в морських училищах Півдня України XIX століття. Так, наприклад, Г. Бутаков створив всесвітньо відому тактику парового броненосного флоту, Н. Аркас керував в 1877-1878 роках Чорноморським флотом, І. Шестаков очолював з 1882 по 1888 рік Морське міністерство, М.Васильєв, застосовуючи методіку виховання і навчання М.Лазарєва, працював у Голо пристанській двокласній морехідній школі. Перейнявши дух вчення М.Лазарєва, його прагнення до користі Вітчизни, способи і методи навчання і виховання, ці люди дали потужний поштовх розвитку морського флоту в другій половині XIX століття. Побудована за принципом змагальності система навчання і виховання ставила командира в повну залежність від підготовки та виховання його підлеглих на всіх рівнях від Головного командира до мічмана. М.Лазарєвим була створена жорстка вертикаль підготовки та навчання особового складу флоту. Кожен командир повинен навчати і виховувати своїх підлеглих і повністю відповідати за їх дії. Головними вимогами, які М.Лазарєв заклав в основу виховання особового складу флоту, були організованість і залізна дисципліна. Вони самі по собі не

нові, новим було те, що їх здійснення ґрунтувалося не так на страху покарання, а на чіткому розумінні кожним своїх обов'язків. Адмірал вимагав від начальників шанобливого ставлення до підлеглих. Тільки в такому підході М.Лазарєв бачив шлях зміцнення авторитету офіцера і створення на кораблі згуртованого екіпажу, здатного виконати в будь-який час всі поставлені завдання. Основу виховної та навчальної системи М.Лазарєва можна звести до наступних положень: любов до Батьківщини – головний стимул, який визначає всі вчинки офіцера і матроса, аж до самопожертви в ім'я блага і честі Вітчизни.

Однією з серйозних завдань лазарєвської школи було виховання патріотично налаштованих та самостійно мислячих й ініціативних командирів. Це досягалося наданням їм значною свободи у виборі способу дій, але з обов'язковим урахуванням індивідуальних особливостей і особистого досвіду виконавця.

Перспективи подальших розвідок. Основна заслуга М.Лазарєва полягала в тому, що він розробив діючу, життєздатну, ефективну і в цілому універсальну систему навчання і виховання моряків, котра стала визначальною у підготовці в ХІХ столітті. Не втратила своєї актуальності ця система і в ХХІ столітті, адже зараз патріотизм – та основа, навколо якої повинен будуватися увесь навчально-виховний процес у закладах морського профілю. Наше дослідження не носить вичерпного характеру. Серед перспективних напрямів нам видається більш ґрунтовне вивчення питання діяльності учнів адмірала – «випускників «школи М.Лазарєва»» у освітньо-виховних закладах морського профілю.

Література

1. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота / Д. Афанасьев // Русский архив. – 1902. – №3. – С.12 – 17.
2. Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины / С.Я. Боровой // Записки Одес. археологич. о-ва. – 1960. – С.21 – 30.
3. Войт В. Воспоминания и впечатления о деятельности наших моряков / В.Войт. – СПб., 1887. – 92 с.

4. Головачев Е.Ф. История Севастополя как русского порта / Е.Ф. Головачев. – СПб., 1872. – 84 с.
5. Завалишин Д.И. Кругосветное плавание фрегата «Крейсер» / Д.И. Завалишин // Древняя и новая Россия. – 1877. – Т.2.
6. История Херсонской государственной морской академии [Электронный ресурс] : режим доступа : <http://www.kma.ks.ua/ob-akademii/istoriya>.
7. Кублицкий Г. И. По материкам и океанам. Рассказы о путешествиях и открытиях. – М., 1857. – 326 с.
8. Лазарев М.П.: Документы / [Под ред. Никульченкова К.И.] : В 3 т. - М.: Военное изд-во МО СССР, 1961.
9. Лазарев Михаил Петрович // Настольный энциклопедический словарь: в 8 томах. — 3-е изд. — М.: Изд. товарищ. «А. Гранат и К°», 1897. — Т. 4 (Кальдер-Ленский). — С. 2568—2569.
10. Лялина М.А. Подвиги русских адмиралов. Памяти героев с благоговением посвящает / М.А. Лялина. – СПб., 1903. – 128 с.
11. Нахимов П. Документы и материалы / [Под ред. Самарова А.А.] – М.: Военное изд-во МО СССР, 1954.
12. Переписка М.П. Лазарева с князем Меншиковым 1848г. // Р.А. –1883. – №6.
13. Переписка М.П. Лазарева с князем Меншиковым. //Р.А. – 1882. – вып.2.
14. Письма Михаила Петровича Лазарева к Алексею Антиповичу Шестакову в г. Красный Смоленской губернии // Морской сборник. – 1918. – № 7–8. – С.123–125.
15. Письма Михаила Петровича Лазарева к Алексею Антиповичу Шестакову в г. Красный Смоленской губернии // Морской сборник. – 1918. – № 2–3. – С. 110–112.
16. Письма Михаила Петровича Лазарева к Алексею Антиповичу Шестакову в г. Красный Смоленской губернии // Морской сборник. – 1918. – № 4. – С. 36.
17. Письма Михаила Петровича Лазарева к Алексею Антиповичу Шестакову в г.Красный Смоленской губернии // Морской сборник. – 1918. – № 6. – С. 70–71.
18. Полвека обыкновенной жизни. Воспоминания И.А.Шестакова. – М., 1982. – 52 с.
19. Приказы Главного Командира Черноморского флота и Портов 1842 года. – Николаев, 1842.
20. Узин С. В., Юсов Б. В. М. П. Лазарев / [Под ред. А. И. Соловьёва]. – М.: Географгиз, 1952. – 48 с.
21. Филипсон Г.И. Воспоминания // Р.А. – 1883. – №6.
22. Хрипков А. Рассказы об адмирале Лазареве // Р.А. – 1877. – № 2.
23. Черноусов А.А. Адмирал М.П. Лазарев. Роль личности в истории России / А.А. Черноусов. – Москва, 2011. – 344 с.